

TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÇATI VE İŞTEŞ ÇATININ ÖZELLİKLERİ*

Bilal UYSAL**

Geliş Tarihi: Mart, 2018

Kabul Tarihi: Haziran, 2018

Öz

Duygu ve düşünceleri ifade etmede en önemli araç dildir. İnsan, dil ile duygu ve düşüncelerini mümkün olabildiği kadar ayrıntılı anlatabilmeyi amaçlar. Bu ayrıntılar, gerekli yerlerde dilin birtakım imkânlarından faydalanmakla ortaya çıkar. Çatı kategorisi bu ayrıntıları ifade etmek için kullanılabilir imkânlardan birisidir. Bu çalışmada Türkçede işteş çatı yalnızca Cumhuriyet Dönemi eserlerinden hareketle ele alınmış, işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri tespit edilmiştir. Geleneksel dil bilgisinde işteş çatı genellikle biçim birimsel¹ açıdan ele alınır ve işteş çatının yalnızca -{(I⁴)ş}- biçimbirimi ile kurulduğu belirtilir. Oysa işteş çatı; *biçim birimsel* yapının yanı sıra *biçim-söz dizimsel*, *söz dizimsel* ve *sözlüksel* yapılarla da oluşturulabilmektedir. Bu çalışmada Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar, işteşlik işlevleri ve işteş çatının özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İşteş çatı, işteşlik ekleri, biçim birimsel, biçim-söz dizimsel, söz dizimsel, sözlüksel.

RECIPROCALLS IN TURKISH AND THEIR FUNCTIONS

Abstract

Language is the most important tool to express emotion and thought. Human beings aim to express language, emotions and thoughts as detailed as possible. These details emerge where necessary, by taking the advantage and possibilities of a language. The voice category is one of the possibilities that can be used to describe these details. In this study, Turkish reciprocal voice was studied only from the works of the Republican period, and the structures and functions constituting the reciprocal voice were determined. In the traditional grammar, the reciprocal voice is usually handled from a morphological standpoint, and it is stated that the reciprocal voice is formed only by the - {(Iş)} suffixes. Whereas the voice is; as well as morphological structure, morfo-syntactic, syntactic and lexical structures can be formed. In this study, the features that constitute the reciprocal, the functions of the interfacing and the features of the reciprocal voice will be tried to be revealed.

Keywords: Reciprocal voice, reciprocal suffixes, morphemic, morpho-syntactic, syntactic, lexical.

* Bu makale yazarın, Prof. Dr. Erdoğan Boz danışmanlığında hazırlanan “Türkçede İşteş Çatı” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fak., Türkçe Eğitimi ABD, uysalbilal@hotmail.com.

¹ Geleneksel dil bilgisinde kullanılan *biçimsel* terimi yerine “ek” karşılığı olarak *biçim birimsel* terimi kullanılmıştır. Söz dizimini değiştirmeyen, eklendiği fiil veya isimde yalnızca biçimsel değişiklik meydana getiren ekler için *biçim birimsel*, biçimsel değişikliğin yanı sıra sözdizimini de değiştiren ekler için de *biçim-söz dizimsel* terimi kullanılmıştır.

1. Giriş

Türkçede işteş çatı, geleneksel dil bilgisi kitaplarında ve çatı konusunu işleyen lisansüstü tezlerde işlenmişse de geniş bir bütüncüyle, işteş çatı oluşturan yapıların neler olduğu henüz ortaya konmamıştır. Çalışma için Cumhuriyet Dönemi'nden bir bütüncü oluşturulmuş, bütüncüde geçen işteş çatılı cümlelerin tamamı tespit edilmiş, böylece Türkiye Türkçesinde (=TT.) işteş çatı oluşturan yapılar ortaya konmuştur.

Makalede Türkçede İşteş Çatı adlı tez özetlenmiştir. Tezin birinci bölümünde dünya dillerinde çatı ve çatı kategorisi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde alanyazından hareketle dünya dillerinde işteşlik, Türkçede işteşlik, Türkçede işteş çatı oluşturan yapılar, işlevleri ve ekler ile ilgili teorik bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde bütüncüden elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Tezin ikinci bölümünde teorik olarak işlenen Türkçede İşteş Çatı Oluşturan Yapılar, Çatı Eklerinin Türetimlik ve İşletimlik İşlevleri başlıkları ile üçüncü bölümündeki bütüncüden elde edilen işteş çatı örnekleri makalede özetlenmiş, Değerlendirme ve Sonuç bölümü düzenlenerek verilmiştir.

2.Yöntem

Eser seçimi nitel araştırmalarda sıkça kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme yoluyla yapılmıştır. Canlı bir varlık olan dil, devinim içinde olduğu için Cumhuriyet Dönemi'nden - 1920'li yıllardan günümüze - her on yıllık periyottan sistematik olarak bir roman seçilmiştir. Böylece 1923'ten 2010 yılına kadar toplam 9 roman (2394 sayfa) üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu sayede verilen örnekler, tanımdan ziyade metinlerde kullanılan dile dayandırılmıştır.

Çalışma, yalnızca standart TT. ile oluşturulmuş yazılı metinleri kapsamaktadır. Sözlü dil, ağızlar, Türkçenin tarihî dönemleri ve çağdaş lehçeler konunun dışında tutulmuştur. Ayrıca iç içe birleşik cümlelerdeki ve fiilimsilerdeki işteşlikler kapsam dışı tutulmuştur. İncelenen eserlerin dönemi, eserlerin adı, yazarı, basım tarihi, sayfa sayısı ve kısaltması aşağıya çıkartılmıştır:

Tablo 1: Taranan eserler; dönemi, yazarı, tarihi, sayfa sayısı ve kısaltması.

Sıra	Dönem	Yazar	Eser Adı	Tarih	Sayfa	Kısaltması
1	1923-1930	Peyami SAFA	Sözde Kızlar	1923	208	PS-SK
2	1930-1940	Y. Kadri KARAOSMANOĞLU	Yaban	1932	198	YKK-Y
3	1940-1950	Orhan KEMAL	Ekmek Kavgası	1950	158	OK-EK
4	1950-1960	Kemal TAHİR	Rahmet Yolları Kesti	1957	383	KT-RYK
5	1960-1970	Yaşar KEMAL	Yer Demir Gök Bakır	1963	383	YK-YDGB
6	1970-1980	Tarik BUĞRA	Firavun İmanı	1976	229	TB-Fİ
7	1980-1990	Selim İLERİ	Ölünceye Kadar Seninim	1983	280	SĞ-ÖKS

8	1990-2000	Orhan PAMUK	Yeni Hayat	1994	247	OP-YH
9	2000-2010	Elif ŞAFAK	Siyah Süt	2007	308	EŞ-SS

Veriler, çalışma evreni olan bütünceden fişleme yapılarak elde edilmiştir. Bütünceden 2232 işteş çatılı cümle fişlenmiş, *biçim birimsel*, *biçim-söz dizimsel*, *söz dizimsel* ve *sözlüksel* işteş çatılar tasnif edilmiş ve işaretleyicileri ile birlikte örneklendirilmiştir.

3. Türkçede İşteş Çatı

Geleneksel dil bilgisinde işteş çatı genellikle “Çokluk öznenin bir eylemi *birlikte* veya *karşılıklı* gerçekleştirmesidir.” şeklinde ifade edilir ve bu çatının biçim birimsel işaretleyicisinin $-(I\dot{s})$ - olduğu belirtilir. Türkçede her fiil bu biçim birimsel işaretleyiciyi almaz, eğer fiil biçim birimsel işaretleyici alabiliyorsa öncelikli olarak bu yapı tercih edilir. Türkçede biçim birimsel işteşlik işaretleyicisi alabilen fiillerin sayısı oldukça azdır, “Genel fiil toplamı içerisinde, $-ş$ - ekini, işteşlik işleviyle alan fiillerin sayısı, oldukça sınırlıdır. Bizim tespitimize göre, 6441 fiil içerisinde, 193 fiil, işteşlik bildirmektedir.” (Özmen, 2014: 719). Bu durumda Türkçedeki bütün fiillerin (6441) yalnızca % 3’ü (193) biçim birimsel işaretleyici alabilmektedir. Yine Özmen’in (2014: 721) tespitiyle bütün fiiller içerisinde 895 adet $+IA\dot{s}$ - ekli işteşlik bildiren isimden türemiş fiil vardır. Bu durumda hem fiil köklerine gelen $-(I\dot{s})$ - ekli işteş fiiller (193) hem de isimden türemiş olan $+IA\dot{s}$ -/ $+IA\dot{s}$ - ekli işteş fiillerin (895) toplamı 1088 eder. Bu da Türkçedeki bütün fiillerin (6441) yaklaşık % 17’sinin (1088) biçim birimsel işteşlik işaretleyicisi alabildiğini gösterir. Geriye kalan % 83’lük fiillerle kurulan cümlelerde işteş çatı söz dizimsel veya sözlüksel yapılarla oluşturulmaktadır.

3.2. Türkçede İşteş Çatı Oluşturan Yapılar

TT.’de işteşlik *biçim birimsel*, *biçim-söz dizimsel*, *söz dizimsel* ve *sözlüksel* işaretleyicilerle oluşturulur.

3.2.1. Biçim birimsel Yapılar

Türkçede işteş çatı oluşturan bazı fiiller yalnızca biçim birimsel bir işaretleyici alır ve bu işaretleyici sözdizimini değiştirmez. Yüklemde yalnızca biçim birimsel değişiklik meydana getiren işteş çatılara biçim birimsel işteş yapılar diyoruz.

Aşağıdaki 1. cümlede *uç-* fiili nesnesizdir, işteşlik ekini aldıktan sonra da nesnesizdir, bu durumda işteşlik eki cümlede söz dizimsel bir değişiklik meydana getirmemiştir. 2. cümlede *söz* isim kökü $+{IA\dot{s}}$ - eki ile doğrudan işteş hâle getirilmiş. Bu cümlenin de sözdiziminde herhangi bir değişiklik de meydana gelmemiştir.

(1.) Meyve sepetlerinin üzerlerinde kara sinekler neşeyle *uçuştular*. (OK-EK)

(2.) Onlar saat 12’de buluşmak için *sözleşti*.

3.2.2. Biçim-söz dizimsel Yapılar

Türkçede yüklemde biçim birimsel işaretleyici ile oluşturulan işteşliklerin büyük bir kısmı aynı zamanda sözdizimini de değiştirmektedir. Bu durumda fiildeki biçim birimsel değişiklik, söz dizimsel değişikliğe de neden olur, bu yapılara biçim-söz dizimsel işteş yapılar denir.

(3.) Ali, **Hasan'ı** dövdü; Hasan da **Ali'yi** dövdü.

(4.) Ali ile Hasan **birbirini** dövdü.

(5.) Ali ve Hasan döv-üş-tü

Yukarıdaki 3. ve 4. cümlelerdeki nesnelere (Hasan'ı, Ali'yi, birbirini) 5. cümlede, cümle dışına itildi ve çokluk özne aynı zamanda nöbetleşe birbirlerinin nesnesi konumuna geçti. Bu durumda yalnızca fiilde biçim birimsel bir değişiklik (döv-üş-) meydana gelmedi, aynı zamanda cümlenin sözdizimini de değiştirdi.

TT.'de -{(I)ş}- eki başka eklerle birleşerek, kalıplaşarak veya kökle kaynaşarak da işteş çatı oluşturabilir.

Ayrıca aslen edilgenlik eki olan -{(I)l}-, aslen dönüşlülük eki olan -{(I)n}- ve aslen ettirgenlik eki olan -{(I)t}- ekleriyle de biçim-söz dizimsel işteş çatı oluşturulabilmektedir.

3.2.3. Söz dizimsel Yapılar

Türkçede işteş çatı, fiilde biçim birimsel bir işaretleyici olmadan, yalnızca cümlenin sözdiziminde yer alan işaretleyicilerle de oluşturulabilir. Söz dizimsel işaretleyici ile oluşturulan işteş çatılarda, yüklemde biçim birimsel bir değişiklik meydana gelmez, cümlenin sözdiziminde yer alan tümleçler (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) veya yüzey yapıda yer almayan, ancak mantıkça çıkarılabilen tümleçlerle (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) oluşturulur. Bu yöntemde çatı değiştiren işaretleyici yalnızca sözdiziminde görülmektedir.

(6.) **Berberer** yürüdük biz bu yollarda / **Berberer** ıslandık yağın yağmurda.

(7.) Karı koca **birbirinden** usandı.

(8.) Onlar **birbirinde** kalırlar.

Aşağıda 9. cümlede biçim-söz dizimsel işaretleyiciyle çatı değişimi sağlanırken, 10. ve 11. cümlelerde çatı değişimi söz dizimsel işaretleyicilerle sağlanmıştır.

(9.) Ali ile Veli kaç-ış-tı. (birlikte)

(10.) Ali ile Veli **birlikte** kaçtı. (birlikte)

(11.) Ali ile Veli **Ø** kaçtı. (birlikte)

Türkçede yukarıda belirttiğimiz söz dizimsel işaretleyiciler olmadan, yalnızca öznelerin sıralanması, bağlanması yoluyla da söz dizimsel işteş çatı oluşturulabilir. “sıralayıcı bağlama

edatlarıyla işteş özneler bir araya getirilerek de işteşlik görünüşü elde edilir: Ahmet, Turgut ve Salih Beyler, Manisa'nın il hâline gelmesini sağlayacak işler yaptılar.” (Karaağaç, 2012: 684).

Aşağıda işteş çatı çokluk öznenin sıralanması ve bağlanması yoluyla oluşturulmuştur.

(12.) Racine'lerin, Voltaire'lerin Fransızları; Bacon'ların, Shakespeare'lerin İngilizleri; ve hünerli İtalyalılar ve yıldırım zapt etmişlerin çocukları hep, kendilerine mahsus kılıkları, kıyafetleri, renkleri, konuşma ve gülüşmeleriyle benim önümden geçtiler. (YKK-Y)

3.2.4. Sözlüksel Yapılar

Bu yöntemin diğer üç yöntemden farkı, cümlede yüzey yapıda somut bir işteşlik işaretleyicisinin (biçim birimsel, biçim-söz dizimsel veya söz dizimsel) olmamasıdır. Sözlüksel yapılar, mantıksal yapıda işteş çatıyı işaretler. Mantıksal yapıdaki anlamsal işaretleme, çözümleme ile ortaya çıkmaktadır.

(13.) Ahmet, çarşıda ilkokul öğretmenine *rastladı*.

Yukarıdaki 13. cümlede *rastla-* eylemi yüzey yapıda tek kişi tarafından yapılmış görünmektedir. 13.cümlede ne biçim birimsel ne de söz dizimsel bir işteşlik işaretleyici var. Ancak bu cümle mantıksal yapıda “Ahmet, çarşıda ilkokul öğretmeniyle *karşılaştı*.” şeklinde çözümlenir. Bu durumda 13. cümle sözlüksel olarak (*rastla-*) işteş çatıyı işaretlemektedir.

Türkçede sözlüksel yöntemle işteş çatı oluşumu *etmek, eylemek, olmak, kılmak, buyurmak* vb. birleşik fiillerle de sağlanmaktadır. Yine Arapça kökenli karşılıklı yapma (müfâ'ale bablı) ifade eden sözcüklerle oluşturulmuş birleşik fiiller de (münakaşa etmek = *tartışmak*, müzakere etmek = *görüşmek*, murafaa etmek = *duruşmak*, müsademe etmek = *çarpmak* gibi) işteş çatı oluşturmaktadır.

(14.) Ali ile Hasan kahvede *sohbet etti*. (birbiri ile konuştu)

(15.) Ali ile Zeynep *flört ediyor*. (birbirini seviyor)

(16.) Ali, annesi ile *münakaşa etti*. (tartıştı)

Türkçede sözlüksel işteş çatı, deyimler ve kalıplaşmış ifadelerle de oluşturulmaktadır. *Karşı karşıya gelmek, kanlı bıçaklı olmak, yüz göz olmak* gibi en az iki özneyi gerektiren biçimce tekil, mantıkça çokluk özneli deyimlerle de sözlüksel olarak işteş çatı oluşturulabilmektedir. Deyim yüzey yapıda herhangi bir işaretleyici taşımamasına rağmen sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretler.

(17.) İki kardeş bir anda sokakta *karşı karşıya geldi* (karşıla-ş-tı)

(18.) Demirören, Yıldırım'ın *elini sık-tı*. (el sık-ış-tılar, anla-ş-tılar)

(19.) Onlar çok *yüz göz oldu*. (birbiriyle samimi oldular)

3.3. Çatı Eklerinin Türetimlik ve İşletimlik (Dil bilgisel) İşlevleri

Çatı eklerinin türetimlik ve işletimlik olmak üzere iki işlevi vardır. Dilbilgisinde çatı eklerinin türetimlik, işletimlik veya bu ikisinin arasında müstakil bir kategori olarak değerlendirilmesini öneren araştırmacılar vardır.

Türkçede çoğunluğun üzerinde uzlaştığı çatı eklerini *-(I)l-*, *-(I)m-*, *-(I)ş-*, *-Dir-*, *-(I)t-*, *-(I)r-* bir kısım araştırmacı (Emre, Banguoğlu, Ergin, Dizdaroğlu) türetimlikler arasında, bir kısım araştırmacı (Lübimov, König) işletimlikler arasında, bir kısmı da türetimlikler ve işletimlikler arasında müstakil bir kategori olarak göstermektedir. Emre (1945) ve Ergin (2009) çatı eklerini türetimlikler arasında gösterir.

Bazı araştırmacılar bu ekleri işletimlik veya türetimlik olarak kabûl ederken bazı araştırmacılar da bağlamına göre hem işletimlik hem de türetimlik olabileceğini ileri sürer. Boz, *-(I⁴)ş-* ekinin bazı fiillerde hem işletimlik hem de türetimlik işlevi gösterdiğine dikkati çeker: “*koş-* ‘Adım atışlarımı artırarak ileri doğru hızla gitmek.’ eyleminden türetilen *koşuş-* ‘Birlikte ve birden koşmak.’ eyleminde *-(I⁴)ş-* biçim biriminin hem işletimlik hem de türetimlik işlevi bir aradadır. *Koşuş-* eyleminin tanımındaki ‘birlikte koşmak’ anlamı işteş çatı işlevini gösterirken verirken ‘birden koşmak’ anlamı ise eylemin yeni bir kavram alanına sahip olduğunu göstermektedir.” (2014).

Bazı araştırmacılar ise her iki işlevin bir arada bulunamayacağı “fiillerin birleşiminde yer alan biçim birimlerin aynı anlatımda ya çatı ya kelime türetme işleviyle kullanıldığı, söz konusu biçim birimlerin aynı anlatımda hem çatı hem de kelime türetme işleviyle kullanılmayacağı, çatı eklerinin fiille temsil edilen eylemin nesnelere belirli bağlantılarını dile getirmekle görevli oldukları, fiilin bağımsız anlamının kendisiyle özdeşliğini bozmadığından çatı kategorisinin ilgili morfemlerinin türetme eki olarak değerlendirilemeyeceği” (Yılmaz, 2013: 2875) görüşündedir.

Grunina, Türkçede çatı oluşturan eklerin türetimlik işlevine de sahip olduğunu, fakat gramer değerinin ağır bastığı eklerin türetimlik olarak görülemeyeceğini belirtir ve çatı eklerini yapım ve çekim ekleri arasında bir geçiş kategorisi olarak görür. “Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur.” (1997: 195-213). Lübimov, çatı eklerinin çift tabiatına dikkat çeker: “çatı eklerinin iki ayrı görevi yani gramer görevi ve leksik görevi vardır. (...) Çatı eklerinin bu iki görevi

karıştırılmamalıdır.” (1967: 155). Korkmaz (2014: 495-496) *-(I)l-*, *-(I)n-*, *-(I)ş-*, *-DIr-*, *-(I)t-*, *-(I)r-* çatı eklerinin bazı durumlarda fiilden fiil türettikleri için yapım eklerine; dilbilgisel bir görev (çatı) yüklendiklerinde de fiil çekim eklerine yaklaştığını, ancak fiilde bir durum değişikliği yapmadıkları için çekim ekleri arasına koyamayacağımızı belirtir. Bu eklerin yapım ekleri ile gramer işlevi yüklenen fiil çekim ekleri arasında bir geçiş kategorisi olduğunu belirtir. Bu durumda yapım eklerini iki alt gruba ayırır. Birinci grup kök ve gövdelere yeni bir anlam yükleyen ekler, bunlar genellikle kök ve gövde ile kaynaşmıştır (*aldır-*, *barış-*, *bildir-* vd.). İkinci grup ise kök ve gövdelere yeni bir anlam yüklemeyen eklerdir, yüklem nesne ve özne ile bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getirmesinden dolayı, çatıyı fiilin genişlemesi olarak görmüştür (*içil-*, *giyin-*, *giydir-*, *kaçış-* vd.). Konunun daha iyi anlaşılması için şu örnekleri verir. 'Düğünde geline bilezik ve küpe **takıldı.**', 'Şiddetli rüzgârda ağacın dalları **kırıldı.**' cümlelerindeki fiillerde görülen *-Il-* eki, yalnızca bir durum değişikliği gösterdiği ve birer dilbilgisel işlev yüklendiği halde 'Ayşe, arkadaşına **kırıldı** (gücendi).', 'Fatih konuşurken Ali'ye **takıldı.** (şaka yaptı)' cümlelerindeki *-Il-* eki (*kırıldı* ve *takıldı*) birer anlam değiştirme görevi, yani sözlük işlevi yüklenmiştir.

Türkçede eklerin tasnifi üzerine Delice (2000), Gülsevin (2004), Başdaş (2006), Turan (2007) ve Boz (2012) çeşitli öneriler sunmuşlardır. Gülsevin (2004) ekleri dört grupta tasnif ettiği makalesinde çatı eklerini ne kelime türeten ne de kelimelerin türünü değiştiren, cümlede kelimeler ve kelime grupları arasında ilişki kuran ekler dediği *İşletme Ekleri* başlığı altında değerlendirmiş ve bu ekleri yapım eklerinden ayırmıştır. Başdaş (2006: 400-406) fiilden fiil yapan ekleri yeniden bir tasnife tabi tutmuş. Çatı eklerini fiilden fiil yapan ekler başlığı altında yapım eki ile çekim eki arasında - Korkmaz'ın tasnifine yakın bir şekilde- kendi ifadesi ile Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler başlığı altında tasnif etmiştir. Turan (2007: 1835-1843) Türkçenin sözdiziminde yer alan ekleri kendisine göre muadil bir kategori olan yedi grupta tasnif etmiş ve çatıları müstakil bir grup olarak almıştır. Turan, “Çatı ekleri nedir, sorusuna verilmesi gereken ilk cevap, çatı ekleri her şeyden önce yapım ekleri değildir, olmalıdır. ‘*yap-*’ ile ‘*yap-tır-*’, ‘*sat-*’la ‘*sat-ıl-*’, ‘*dök-*’le ‘*dök-ün-*’ ‘*vur-*’la ‘*vur-uş-*’ arasındaki fark mana farkı değildir. Yani, suyu *döken* ile *dökünen* adamın işledikleri fiil de, *yapanla yaptırın* ve *vuranla vuruşanın* icra ettikleri fiil de aynı değil midir?” (2007: 1839) diyerek çatı eklerini yapım ekleri dışında, müstakil bir kategoride değerlendirmiştir. Terbish; çatı

anlamının kendisiyle özdeşliğini bozmadan ona yardımcı anlam ilave ettiği için yapım eki değildirler.” (2013: 2891).

Türk lehçelerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine eser hazırlayan Şçerbak (2016: 11-12), Sevortyan’ın çatı eklerini “kelime yapım şeklinden dilbilgisine geçiş ulamı” olarak görmesine katılır ve fiil şekillerinin kelime çekimi ve kelime yapımı olarak ayrılmasının kısmen doğru olduğunu belirtir.

Boz (2012: 52-60) çatı eklerini işletimlik ekler içerisinde *tümcede yüklem-özne ve tümleç bağlayıcılar* arasında göstermiştir. Boz, Türkçenin ekleri üzerine yapılan tasnifleri iki gruba ayırır. Konuyu genel hatlarıyla veren, ayrıntıyı öne çıkarmayan tasnifleri indirgeyici/minimize (Emre, Ergin, Banguoğlu vd.), konuyu derinlemesine veren, ayrıntıyı öne çıkaran tasnifleri çoğaltıcı/atomize (Delice, Gülsevin, Turan vd.) şeklinde sınıflandırır: Boz, “Türkçenin ekleri üzerine öteden beri yapılagelen (indirgeyici ve çoğaltıcı) tasnifler, bir ihtiyaç sonrası ortaya çıkmışlardır. Hedef kitleleri ve amaçları tamamen farklı olan bu tasniflerin birbirlerine üstünlükleri yoktur. Yüz yıldır devam edegelen indirgeyici tasnif geleneği, daha çok genel dilbilgisi kitaplarında kullanılmıştır. Son 15-20 yıl içerisinde sayıları giderek artan çoğaltıcı tasniflerin de daha sınırlı bir kitlenin ihtiyaçlarından kaynaklandığı açıktır.” (2016) diyerek bu iki tasnifin de farklı amaçlarla yapıldığını belirtir.

Türetimlik ekler, sözcüklere yeni bir sözlüksel anlam kazandıran eklerdir; işletim ekleri ise kelimeler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran, sözcüklere işlerlik kazandıran eklerdir. Çatı eklerine bu açıdan bakacak olursak, bu ekler genelde sözcüğe yeni bir sözlüksel anlam yüklememektedir. TDK Güncel Türkçe Sözlük’te (GTS) türetimlik işlevli çatı eklerinin madde başı olarak alındığını görmekteyiz. GTS’de fiillerin türetimlik işlevli olarak aldığı çatı ekli şekillerini madde başı olarak vermiş olması, bu eklerin türetimlik işlevinin de olduğunu gösterir. Örneğin *-(I)l-*, *-Dir-*, *-(I)ş-*, *-(I)t-* çatı eklerini aldıkları halde edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik, ettirgenlik gibi çatı işleviyle kullanılmayan *darıl-*, *sarıl-*, *kazın-*, *düşün-*, *eriş-*, *geliş-*, *dağıt-*, *işit-*, *ayır-*, *aşır-*, *kaldır-*, *bildir-* vd. sözcükler bize çatı eklerinin bazı durumlarda sözcüğe yeni bir anlam kazandırdığını göstermektedir. Çatı işleviyle kullanılan şu örneklerde ise *yutul-*, *kaşın-*, *görüş-*, *bakıt-*, *kaçır-*, *aldır-* ekler fiillere yeni bir sözlüksel anlam

yüklememiştir. İki tür örnekte de görüldüğü üzere çatı ekleri, dilbilgisel (işletimlik) işlevinin yanı sıra türetimlik işleviyle de kullanılabilir.

Son zamanlarda bazı araştırmacıların da Delice (2000), Gülsevin (2004), Başdaş (2006), Turan (2007) ve Boz (2012) belirttikleri gibi çatı ekleri yapım eklerinden ayrılmalı, türetimlik ekler ile dilbilgisel bir görev üstlenen işletim ekleri arasında özel bir kategoride değerlendirilmeli, kategori içerisine giren çatı türlerinin tanımları yeniden yapılmalı ve işlevleri belirlenmelidir.

4. Bütünceden Elde Edilen Bulgular

4.1. Bütüncede İşteş Çatı Oluşturan Yapılar

Tezin üçüncü bölümünde yalnızca bütünceden tespit edilmiş işteş çatılı cümleler örneklendirilmiştir. Örnek cümlelerdeki işteşlik işaretleyicileri koyu ve italik olarak gösterilmiş, her başlık altında geçen işteş çatı işaretleyicileri alfabetik olarak sıralanmıştır. Biçim-söz dizimsel işaretleyicilerde fiilde işteş çatı ekinden sonra düşen tamlayıcılar (-) işareti ile, eklenen tamlayıcılar (+) işareti ile gösterilmiştir. Ayrıca bütünceden elde edilen fiil hem birinci anlamıyla hem de yeni anlamıyla kullanılmışsa biçim birimsel veya biçim-söz dizimsel başlığında örneğin “birleş-1” şeklinde verilmiş, yeni anlamda kullanılan örnekler de “anlamı değişen işteş fiiller” başlığında *birleş-2*, *birleş-3* şeklinde belirtilmiştir. Bütüncede fiil birinci anlamıyla geçmemiş, yalnızca yeni anlamıyla geçmişse bu fiilin diğerleri ile karışmaması için anlam değişikliği başlığında parantez içinde örneğin *çatış-(2)* şeklinde verilmiştir. Bu durumda çatış- fiili bütüncede birinci anlamıyla *çatış-1* geçmemiş demektir. Aşağıda tezde verilen ve bütünceden elde edilmiş olan işteşlik işaretleyicileri özetlenerek verilmiştir. Tezde açılmış olan her başlıktan varsa ilk üç işaretleyici birer örnekle verilmiştir. Eğer bir başlıkta üçten az işaretleyici varsa tamamı kademeli olarak -2 veya 1 işaretleyici- açıklama ve örneğiyle birlikte verilmiştir.

4.1.1. Biçim birimsel İşteşlikler (Çatı Ekleri)

İşteş çatı biçim birimsel yöntemle oluşturulduğu zaman, fiilde yalnızca biçimsel bir değişiklik meydana gelmekte, cümlenin sözdiziminde herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Ayrıca biçim birimsel yöntemde yalnızca çatı ekli fiiller bulunmaktadır. Bu fiiller başta işteşlik eki -(I)ş- olmak üzere işteşlik işlevli diğer çatı ekleridir. Bu fiiller doğrudan işteş fiil oldukları için etken şekilleri (*helal* → *helalles-*, *söz* → *sözleş-*, *ev* → *evlen-*) yoktur. Bu sebeple bu tür fiillerde *etken* → *işteş* karşıtlığı kurulamaz. Örneğin *helalles-* fiilinin *helalles-* şekli yoktur, bu fiil *helal* isminden doğrudan +{IAş}- eki ile elde edilmiştir. Bir başka biçim

birimsel işteş çatı örneği de fiilin kök hâli sözlüksel olarak işteşlik ifade ederken (üş- hep birden bir yerde toplanmak) üzerine bir de işteş çatı eki almış olan (üş-üş-) fiillerdir. Bu tür fiillerde de yalnızca biçim birimsel değişiklik meydana gelmekte, söz dizimsel herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Burada işteşlik eki pekiştirme görevi üstlenmektedir.

birleş-1

bir (isim) → (+le) birleş- (işteş fiil)

Biçim birimsel: (+)-{1Aş}-

“Ekran, kız oyuncu konuşurken Canan'ın paltosu rengine bürünüp morlaşıyor, aceleci ve hızlı oğlan ona cevap yetiştirirken bir gün, bir tarihte içime işlemiş soluk bir maviye dönüşüyordu. Hep böyle olur ya, derken aynı mor ve aynı soluk mavi karede *birleştiler* ...” (OP-YH)

bütünleş-

bütün (isim) → (+le-) bütünleş- (işteş fiil)

Biçim birimsel: (+) +{1Aş}-

“Anında hocadan bir azar geliyor. ‘Şışşt kendi aramızda konuşmayalım. Şimdi içimize girip kâinattaki her bir zerreye *bütünleşecegiz.*’ ” (EŞ-SS)

çiftleş-

çift (isim) → (+le) çiftleş- (işteş fiil)

Biçim birimsel: (+) +{1Aş}-

“Böcekler, kuşlar, arılar, kurtlar, tilkiler, kış uykusundan uyanmış ayılar, yılanlar, kaplumbağalar *çiftleşiyorlardı.*” (YK-YDGB)

4.1.1.1. Pekiştirilmiş Biçim birimsel İşteş Fiiller

Sözlüksel olarak işteş olan bazı fiiller, üzerine bir de işteşlik eki alır, böylece fiilin işteşlik işlevi pekiştirilmiş olur. Bu tip fiillerde de yalnızca biçim birimsel değişiklik vardır, sözdiziminde bir değişiklik meydana gelmez.

kaynaş-

(nsz) kayna- → (nsz) kaynaş-

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

“Ve küçük çocuklar, yarı giyimli, yarı çıplak, ayaklarının dibinde **kaynaşıyorlar.**”
(YKK-Y)

kaynat-² (lakırtı etmek)³

Biçim birimsel: (+) -{(I)t}-

“İsminin fısıldandığını işiten Salih, iki erkeğe yaklaştı: - Yine bir şey **kaynatı**yorsunuz, amma farkına varamadım.” (PS-SK)

uyuş-

(-le) uy- → **(-le) uyuş-**

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

“Dananın müşterisi yok değildi, ama fiyatta **uyuş**amıyorlardı.” (KT-RYK)

4.1.1.2. Kalıplaşmış Biçim birimsel İşteş Fiiller

dağıl-

“Olay üzerine mahalle sakinleri muhtarlığın önünde **birikt**iler, muhtarın konuşmasından sonra **dağıl**dılar.” (PS-SK)

4.1.1.3. Anlamı Değişen Biçim birimsel İşteş Fiiller

birleş-2

bir (isim) → **(+le) birleş- (işteş fiil)**

Biçim birimsel: (+) +{I}Aş}-

Yeni Anlam: Aralarında cinsî yakınlık meydana gelmek.

“Recep, aceleyle, soluk soluğa: ‘Varsın uyumasın,’ dedi. ‘Varsın görsünler.’ Birden çırılçıplak oluverdiler. İki çıplak beden **birleş**iverdi.” (YK-YDGB)

birleş-3

bir (isim) → **(+le) birleş- (işteş fiil)**

Biçim birimsel: (+) +{I}Aş}-

Yeni Anlam: Ortak bir fikirde buluşmak.

² 5. Konuşmak, sohbet etmek (GTS); 6. Tatlı tatlı konuşmak, sohbet etmek. (KAL)

³ *Kaynatmak* fiili ettirgen çatı eki almasına rağmen, bu fiilde öncelikle anlam değişmiş, türetimlik işlev öncelikli olmuş, buna bağlı olarak çatı değiştiği için bu fiil sözlüksel olarak alınmıştır.

“Tertemiz Halûk, onlardan o kadar ayrı, o kadar uzakken; diğer ikisi, şu etli canlı genç erkekler, düşlemi yırtarak, kaba gerçeklikte *birleşiyorlardı*.” (Sİ-ÖKS)

paylaş-2

pay (isim) → +le paylaş- (işteş fiil)

Biçim birimsel: (+) +{LAŞ}-

Yeni Anlam: Fikirde, duyguda ortak olmak. Azarlamak anlamında *payla-* fiili varsa da üleşmek anlamındaki *paylaşmak* fiili buradan gelmemektedir.

“Yüreğin gizlerini kaleme getiren yazar, sokağa çırılçıplak fırlamış deliden farksızdır. Zaaflarını kimseyle *paylaş*ma. Hep kuvvetli görün, hep sağlıklı; ille herkese benze!” (Sİ-ÖKS)

4.1.2. Biçim-söz dizimsel İşteşlikler

Geleneksel dil bilgisinde, ekler yalnızca biçim birimsel açıdan ele alınır, bu biçimbirimlerin sözdizimine etkileri dikkate alınmaz. Oysa günümüz araştırmacılarından bir kısmı biçimsel değişikliklerin sözdizimine de etki ettiğine dikkat çekmektedir. Boz (2016); Crystal (2008:315), Brown&Miller (2013:296) ve Bussmann (2006:773)’dan alıntı ile birçok dilbilgisel kategorinin işaretlenmesinde biçim birimsel işaretleyiciler yanında eş zamanlı olarak sözdiziminde meydana gelen değişikliklerin de rol oynadığını belirtir. Biçim-söz dizimsel değişiklikleri şu şekilde gösterebiliriz:

1. Biçim birimsel işaretleyiciler; eylemlere eklenen biçimbirimler.
2. Söz dizimsel işaretleyiciler;
 - Sözdizimine yeni öge eklenmesi (+) veya çıkartılması (-)
 - Sözdizimindeki ögelerde meydana gelen biçimsel değişimler
 - Sözdizimindeki ögelerin görev değiştirmesi, yeni görev yüklenmesi

Yukarıda maddeler ve alt başlıklarda söylenenler, uygulamada gösterilmeden **karşıtlık ilişkisine** dayalı örneklerle biçim-söz dizimsel işaretleyiciler tespit edilmiştir. Ayrıca bu işaretleyiciler **varlık-yokluk testine** tabi tutulmuştur.

ağlaş-1

(-e) ağlaş- → (nsz) ağlaş-

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

“Kocakarılar, ‘Hak kazadan, beladan saklasın!’ diye **ağlaşmakta**... Kızlar, gelinler iç çekmekten, yutkunmaktan bir halde ki hiç sorma!” (KT-RYK)

anlaş- 1

(-i) **anla-** → (-le) **anlaş-**

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

“Aslında İngiliz, Osmanlının çökmesini istemezdi. Çünkü muvazene-yi âlem için Osmanlı şarttı. Ama Ankara, Fransızla **anlaşmış**, başa geçmek, yâni padişah ve halife efendimiz hazretlerini atarak hükümet etmek hırsıyla, Osmanlı ülkesini Fransızın yarı sömürgesi haline sokmayı kabul etmişti.” (TB-Fİ)

bağrış-

(-e) **bağır-** → (nsz) **bağrış-**

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) e tümleci (+) nsz

“Bütün mânasıyla ayağımın altına alıp tekmelemeğe başladım. Kadınlar **bağırıyor**, çocuklar ağlıyor ve erkekler homurdanıyorlardı.” (YKK-Y)

4.1.2.1. Pekiştirilmiş Biçim-söz dizimsel İşteş Fiiller

doluş-

(nsz) **dol-** → (-e) **doluş-**

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) nsz (+) -e tümleci

Türkçede *dol-* fiilinin sözlüksel olarak işteş {4. Bir yerde pek çok eşya veya kimse toplanmak, kalabalık duruma gelmek / Güncel Türkçe Sözlük (GTS); 2. İçine yeterince insan girmek, kalabalık duruma gelmek / Kubbealtı Lugatı (KAL)} anlamı var; ancak fiil bir de işteşlik eki almış (*doluş-*) böylece fiilin işteşlik anlamı kuvvetlendirilmiş, pekiştirilmiştir.

“Meryemce Muhtarın evine doğru yürüdü. Kadınlar da arkasınca yürüdüler. Muhtarın evi ağzına kadar dolmuştu. Saçağın altına **doluştular**.” (YK-YDGB)

4.1.2.2. Kalıplaşmış Biçim-söz dizimsel İşteş Fiiller

bağdaş-

Anlam değişikliği: Uyuşmak.

“Dünya ve hayat ile ancak bunlar sayesinde *uzlaşabilirler*, *bağdaşabilirler*di. Ethem Bey, onlara namütenahi kayıtsız bir şekilde önlerine bu ikinci ihtimal ve hedefi dikiverince birbirlerinden kopup gitmişlerdi işte.” (TB-Fİ)

barış-

“Nimet, daha o gece Avni Bey’le *barış*ı vermiş. Süha Rikkat’i hiç mi hiç ilgilendirmeyen bu müjdeyi de neredeyse geceyarısı telefon açarak, yine saatlerce gevezelik ederek haber verdi.” (Sİ-ÖKS)

güreş-

“Daha dinlenmeden birbirleriyle *güreşmeye* başladılar. Erkek çocuklar *güreşiyor*, kızlar *saklambaç oynuyorlardı*.” (YK-YDGB)

4.1.2.3. Anlamı Değişen Biçim-söz dizimsel İşteş Fiiller

ağlaş-2

(-e) ağla- → (nsz) ağlaş-

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) -e tümleci (+) nsz

Yeni Anlam: Hüzünlenmek, sızlanmak.

“ ‘Bundan sonra kitap hiç satmaz artık hamımfendi.’ Gelgelelim zırvallıkları dinleyecek hali yoktu Süha Rikkat’in. Yeni eser boyuna çağırıyordu. Dışarıda sel suları *ağlaşıyordu*. Müsveddesinin sayfalarını gelişigüzel karıştırdı.” (Sİ-ÖKS)

anlaş- 2

(-i) anla- → (-le) anlaş-

Biçim birimsel: (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

Anlam değişikliği: Birbirinin maksadını anlamak.

“bir sevgilim olsun istiyorum ki, ne demek istediğimi bakışlarımdan anlasın. Sözle değil, gözlerimizin bakışıyla *anlaşalım*.” (OK-EK)

anlaş- 3**(-i) anla-** → **(-le) anlaş-****Biçim birimsel:** (+) -{(I)ş}-**Söz dizimsel:** (-) -i tümleci (+) -le tümleci**Anlam değişikliği:** Duygu ve düşünce bakımından uyumlu olmak.

“hayatımda İlk defa birine bütün içtenliğimle yalvardım: Ne olur biraz daha oturalım, biraz daha *konusalım*, biraz daha *anlaşalım*.” (OP-YH)

4.1.2.4. Anlamı Değişen Kalıplaşmış Biçim-söz dizimsel İşteş Fiiller**(-e) kavuş-2****Anlam değişikliği:** İki taraf -ordu, çete- karşı karşıya gelmek.

“Köyler basılmamış. Soyulan yalnız Dede Kasımın evi... İskender, Dede'nin adamı olduğundan kapıyı dostlukla açtırmış. ‘Baskın basanın’ olmakla, Dede takımı kıpırdayamamakta haklı ‘Lakin sonunda iki taraf *kavuşmuş*... Eşkiyadan üç ölü, dört yaralı var. Köylüden de perişan olanlar çok...’ ” (KT-RYK)

(-le) konuş-2**Anlam değişikliği:** Duygusal olarak anlaşmak.

“Çünkü, köylüler bu halin farkında değildirler. Farkında oldu mu, hepsi bir ağıl yaratıkları gibi baş başa verip, ses çıkarmadan adeta kafaları ve burunlarıyla *konusuyorlar*.” (OK-EK)

konuş-3**(-le) konuş-****Anlam değişikliği:** Bir konuda anlaşmak, uzlaşmak.

“Onbaşı, Cumali Onbaşı, böyle mi *konusmuş*tuk? Adam bunca yıl evinde ekmek yediği, bu kadar, bu kadar paa...” (YK-YDGB)

4.1.2.5. Pekiştirilmiş ve Anlamı Değişen Biçim-söz dizimsel İşteş Fiiller**görüş-2****(-i) gör-** → **(-le) görüş-****Biçim birimsel:** (+) -{(I)ş}-

Söz dizimsel: (-) -i tümleci (+) -le tümleci

Anlam değişikliği: Bir mesele üzerinde konuşmak. *gör-* fiili sözlüksel olarak işteş iken {14. Karşılaşmak, rastlaşmak (GTS); 4. Karşılaşmak, rast gelmek, tesâdüf etmek (KAL)} fiil bir de işteşlik eki almış, anlam pekiştirilmiştir.

“Çözümleyecekti delikanlı, torlak oğlan; müdür beyle **görü**şecekti şimdi, hemen.” (Sİ-ÖKS)

4.1.3. Söz dizimsel İşteşlikler

Söz dizimsel işaretleyici ile oluşturulan işteş çatılarda, yüklemde biçimsel bir değişiklik meydana gelmez. Cümlenin sözdizimine bir tümleç (*birbiri, beraber, birlikte, ile* vb.) eklenerek veya sözdiziminden üye eksilterek (Ø = düşüm) işteş çatı oluşturulur. Bu yöntemde çatı değiştiren işaretleyici yalnızca sözdiziminde görülmektedir. “*Beraber, beraberce, birlikte, hep beraber, hep birden, vb.* kelimelerin, sadece zarf kullanımları birliktelik ve bir işi beraberce yapma bildirir. Bunların yanında, *cümleten, cumhur cemaat, hep bir ağızdan, vb.* örneklerde olduğu gibi, ikinci dereceden olmak üzere, bir eylemin, birlikte, ortaklaşa veya karşılıklı olarak gerçekleştiğini ifade eden zarflar da vardır. Yine, *karşılıklı* fiilinin zarf kullanımı ile *birbiri* zamiri, bir işi, bir eylemi karşılıklı olarak gerçekleştirme bildirir.” (Özmen, 2014: 723). İşteş çatıda özne çokluk olmalıdır -dilbilgisel olarak teklik, mantıkça çokluk olabilir- bu durumda çokluk özneli her cümleye işteş çatılı demek gerekecektir. Halbuki işteş çatıda çokluk özne şart, fakat her çokluk özneli cümle söz dizimsel olarak işteş çatı kurmaz. Burada söz dizimsel işteşliği “çokluk öznenin bir eylemi sınırlı bir zamanda, belirli bir mekânda ve eş zamanlı olarak emek birlikteliği içinde veya ayrı ayrı gerçekleştirmesidir.” şeklinde sınırlandırmamız gerekir.

Söz dizimsel işteşliklerde, işteşlik işaretleyicisi yüzey yapıda da “Ali ile Hasan **birlikte** tarlaya gitti.” olabilir, mantıksal yapıda da “Ali ile Hasan Ø tarlaya gitti.” olabilir.

Aşağıda söz dizimsel işteşlikler, üstlendikleri görevlere göre (zarf tümleci, nesne, -e, -de, -den tümleçleri) sınıflandırılmıştır.

4.1.3.1. Yüzey Yapıda Söz dizimsel İşteşlikler

4.1.3.1.1. Zarf Tümleçleri

4.1.3.1.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri

... önde ... arkada:

“Bana, ilk hitap eden subay tekrar ayağa kalktı. Kepini başına geçirdi. - Haydi gidelim, bakalım, neymiş bu şenaatler... dedi. Ben **önde**, o **arkada** köye doğru yürüyoruz.” (YKK-Y)

arka arkaya:

“Uzaktan, Salih ve Nazmiye Hanım, Nizamettin Bey ve Naciye Hanım, *arka arkaya*, *kolkola* geliyorlardı.” (PS-SK)

aynı anda:

“ ‘Eesi, kararını ver artık’ diyor Sinik Entel Hanım ile Hırs Nefs Hanım *aynı anda*. Geride duran Anaç Sütlaç Hanım'ı işaret ediyorlar kızgınlıkla. ‘Ya o, ya biz.’ ” (EŞ-SS)

4.1.3.1.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri**birbirlerine karşı**

“Ve kadınlar birbirlerini gene bu sıfatlarla yargılıyor, damgalıyor. Kadınlar *birbirlerine karşı* ne kadar acımasız olabiliyor...” (EŞ-SS)

iki başımıza:

“ Sevgili Adalet Ağaoğlu'nun İstanbul'daki huzur, düzen ve senelerin birikimi kokan evinde *karşılıklı* oturuyoruz, *iki başımıza*.” (EŞ-SS)

karşılıklı:

“onun gözü arada bir saatinde, benim gözüm onun gözünde, şöyle şeyler dedik *karşılıklı birbirimize* ” (OP-YH)

4.1.3.1.2. Nesne**4.1.3.1.2.1. Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne****birbirlerini:**

“Haydi, canım. Ne yaparlarsa yapsınlar. İki köylü sevişip *birbirlerini* alacaklarmış. Bana ne?” (YKK-Y)

birbirimizi:

“ - Atmam şart olsun, bakmadan nereye atabilirmişim? - İşte, üzerinde yirmi beşlik. - Altında ellilik varsa işlemez... Sonra keyfine! - At, *birbirimizi* mi soyacağız aslanım?” (KT-RYK)

birbirini

“bazıları kapıdan çıkar çıkmaz koşuyor, *birbirini* kovalıyor, yüksek sesle *şakalaşıyorlardı*.” (OK-EK)

4.1.3.1.3. +e, +de, +den Tümleçleri

4.1.3.1.3.1. Birlikte Yapma İşlevli -+e, +de, +den Tümleçleri

hep bir yana

“Sudan gelirdim, dedi; bir de baktım ki, camiden çıkanlar *hep bir yana* yöneldiler. Ben de aralarına katılıverdim.” (YKK-Y)

4.1.3.1.3.2. Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri

birbiri üstüne

“Orman uğulduyor, ağaçlar kökten sökülürcesine *birbiri üstüne* biniyordu.” (YK-YDGB)

birbirlerinin sırtına

“Çocuklar deliler gibi sığıyorlar, *birbirlerinin sırtına* biniyorlar, yerlere, karların içine yuvarlanıyorlar, deliriyorlardı.” (YK-YDGB)

birbiri hakkında:

“Herkes *birbirinden* şüphe eder; herkes *birbiri hakkında* her an değişik, hattâ öldürücü bir karar alabilir. Herkes *birbirini* bilinmeyen bir yargılayışla ihbar etmeye hazırdır.” (Sİ-ÖKS)

4.1.3.1.4. Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

Söz dizimsel işteşlikler genellikle bir cümle içerisinde yer almaktadır. Ancak bütüncede en az iki cümle gereken sıralı cümlelerle oluşturulmuş söz dizimsel işteşlikler de tespit edilmiştir.

4.1.3.1.4.1. Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

birisi bir ucundan / öbürü öteki ucundan (birlikte):

Köşedeki kütüğü gösterdi Hasana. Köşeye gittiler, *birisi* kütüğün bir ucundan, *öbürü* öteki ucundan tuttu. (YK-YDGB)

ne ... o / ne ... o (ikisi de):

Bundan sonra Mehmet'in ne yaptığını *ne Dr. Narin*, *ne* de araştırmalarına devam etmesi söylenen *Serkisof* öğrenebilmişti.

ne ... ben / ne ... o (ikimiz de)

O kadar uzatıyor ki cevabı, *ne ben* dinliyorum *ne Pratik Akıl Hanım* tamamını. (EŞ-SS)

4.1.3.1.4.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle Şeklinde İşteşlikler

biri ...+dAn / biri ...+dAn (karşılıklı):

Sonra içeri girince beni bir tavşan enciği gibi boynumdan tutup dışarı çıkaracaklar. Sonra *biri* bir kolumdan tutacak, *biri* öbür kolumdan, karın üstüne, gece çıkaracaklar.

onun ... ona / onun ... ona (birbirlerine):

Bu iki yapışmış, karışmış beden ölüme kadar, kıyamete kadar birbirinden ayrılmayacaktı. *Onun* kanı *ona*, *onun* kanı *ona* akıyordu.

+a.../ ... +a (birbirlerine):

Bir ara Taşbaş Sultan arkasına bakıyor ki, ne görsün, arkasında binlerce geyiklik geyik sürüleri, arkasında yüz binlerce yıldız akıp gelirler. Geyikler yıldıza, yıldızlar geyiklere karışmış. (YK-YDGB)

4.1.3.2. Mantıksal Yapıda Söz dizimsel İşteşlikler

Bazı söz dizimsel işteşlik işaretleyicileri düşmüştür, ancak söz dizimsel işaretleyici(ler) işlevini mantıksal yapıda yerine getirmektedir. Aşağıdaki örneklerde düşmeler “Ø” işareti ile gösterilmiş, düşen söz dizimsel işaretleyici her başlıkta tırnak içinde belirtilmiştir.

4.1.3.2.1. Zarf Tümleci

4.1.3.2.1.1. Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: “baş başa”

“Mahalleliden bir ben, bir bizim Dokumacı Haydar, bir de Kürt Kerem Ø kaldık ” (OK-EK)

Ø: “de/birlikte” (hepsi/ikisi/üçü/dördü)

“Behiç Bey, korktum, bu akşam Ø vazgeçelim, içeriye girelim, kuzum...” (PS-SK) Ø = ikimiz de

Ø: “ikisi”

“Behiç'in tasavvur ettiği tatlı istikbal vaadi şöyle bir şeydi: Mebrure'ye servetinin yarısını verecek, Ø evlenecekler, hemen Anadolu'ya gidecekler, en güzel şehirde en güzel çiftliği satın alacaklar, genç kızın babasını da arayıp bulacaklar, çiftliğe getirecekler,” (PS-SK)

4.1.3.2.1.2. Karşılıklı Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: “birbirlerine”

“Ummahan yolda: "Hasan," dedi. Hasan durdu. *Göz göze geldiler. Ø Bakıştılar.* Hasan: "Sus!" dedi, yürüdü.” (YK-YDGB)

Ø: “birbiriyle”

“Bu sırada ecza odasının önünde iki hasta Ø iri iri konuştu. "Terledin mi?" "Tabii yahu..." Ya ben? Mintan nereme değse ateş dokunmuş gibi yakıyor..." (OK-EK)

Ø: “karşılıklı”

“ - Bunu isbat etmeniz lazım. Elinizi bana uzatınız, Ø dostça ayrılalım. - Gece vakti el sıkmaya lüzum yok.” (PS-SK)

4.1.3.2.2. Nesne

4.1.3.2.2.1. Birlikte Yapma İşlevli Nesne (Mantıksal Yapı)

Ø: “hepsini”

“Memleketin büyüklerini, akıllı adamları alıp Ø Malta adasına sürdüler.” (YKK-Y)

4.1.3.2.3. -e, -de, -den Tümleçleri

4.1.3.2.3.1. Karşılıklı Yapma İşlevli -e, -de, -den Tümleçleri (Mantıksal Yapı)

Ø: “birbirimizden”

“Söz veriyorum: bir daha gitmeyeceğim. Bir daha Ø hiç ayrılmayacağız.” (Sİ-ÖKS)

4.1.4. Sözlüksel İşteşlikler

4.1.4.1. Yüklemler

Sözlüksel yapılarda cümlede yüzey yapıda hiçbir işteşlik işaretleyicisi yoktur. Cümlenin yüklemi sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretler. Sözlüksel işteşlikte teklik → çokluk ilişkisine bakılmalıdır, hem dilbilgisel hem de mantıkça teklik özne varsa sözlüksel işteş çatı ortaya çıkmaz.

4.1.4.1.1. Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

+ı al- (evlenmek)

“İki karının üstüne, üçüncü olarak senin kızını *al*acak. Sen de buna çok seviniyorsun, kızım Muhtar karısı olacak diye.” (YK-YDGB)

+a açıl- (dertleşmek, konuşmak)

“Birkaç gününü kasabada geçirmeğe giden muhtar, birtakım havadisler ve birtakım yeni fikirlerle döndü. Gerçi, bana pek *açılmıyor*.” (YKK-Y)

+dan ayrıl- (karşılıklı ilişkiyi sonlandırmak, muhabbeti kesmek)

“- Beni fena, emniyetsiz, tehlikeli bir adam telakki etmeyeceksiniz ya... - Hayır dedim canım... - Bunu isbat etmeniz lazım. Elinizi bana uzatınız, dostça *ayrılalım*.” (PS-SK)

4.1.4.1.2. Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

4.1.4.1.2.1. Bulunmak / Buyurmak / Etmek / Eylemek / Girmek / Olmak / Kılmak / Kurmak / Vermek / Yapmak vb. Yardımcı Fiillerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler

Türkçede sözlüksel yöntemle işteş çatı, bazı birleşik fiillerle de oluşturulmaktadır. Bu fiiller en az iki özne ister. “Bu tip birleşik fiillerde ‘*et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun-*’ yardımcı fiilleri kullanılır. Asıl unsur olan isim başta, yardımcı fiil sonda bulunur. Yardımcı fiil, bir çekim görevi yaparak anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirir.” (Karahan, 2015: 73). Yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik fiiller isim+yardımcı fiil şeklinde oluşur. İsim soylu bir sözcükle *etmek, eylemek, olmak, kılmak, buyurmak* gibi yardımcı fiil birleşir.

+la ahbaplık/arkadaşlık etmek

“Gerçi, köylülerden çoğuyla ahbapça konuşuyoruz. Ağaç altı, çeşme başı, dere boyu ve kahve *arkadaşlığı ediyoruz*.” (YKK-Y)

+la anlaşma yap-/anlaşmaya var-

“Adil gelirse varsın hayvanları oradan alsın. Sakladıkları yoktu ki... Hiç konuşmadan böyle bir *anlaşmaya varmışlardı*.” (YK-YDGB)

+la arkadaşlık kur-

“Canan yanımda olsaydı, hemen bu cingözle *arkadaşlık kurar*, zeki mi zeki bir *sohbet başlatır* ve güzel olduğu, dayanılmaz olduğu, esrarlı olduğu için değil, şu çocukla hemen böyle konuşabildiği için ona sıırıksıklam âşığıym diye düşünürdüm.” (OP-YH)

4.1.4.1.2.2. Deyim ve Kalıplaşmış İfadelerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler

Türkçede sözlüksel (çözümleme) yöntemle işteş çatı, deyimler veya kalıplaşmış ifadelerle de oluşturulmaktadır. Bu yöntemde mecaz ön plana çıkmaktadır. Bu tür ifadeler bir isim ile bir fiil unsurunun birleşmesinden meydana gelir, fiil genellikle sözlük anlamı dışında kullanılmaktadır. “Bazı birleşik fiillerde, ‘*ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla-*’ yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır. ‘*yol al-, para ye-, boş ver-, baş kaldır-, yol ver-, şehit düş-, kan kustur-, türkü tuttur-, el*

koy-, *diş bile-*, *yatağa düş-* örneklerinde olduğu gibi bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmiş, ya da deyimleşmiştir. (Karahana, 2015: 75).

...-makla ...-mam bir ol- (karşılaşmak)

“ ‘Merhaba!’ diyorum ‘Merhaba!’ diye karşılık geliyor anında. Ses tanıdık. Panik içinde gözümü açmamla *Hırs Nefs Hanım'ı burnumun dibinde bulmam bir oluyor.*” (EŞ-SS)

+ı altına al- (cinsel ilişkide bulunmak)

“Mehmet Ali'den biraz sonra, o da civar köylerin birinden bir kız almıştı. İşte, bu kız temiz çıkmamış, Süleyman, ‘Sana kim dokundu?’ diye sormuş. Kız, Ağam demiş, küçükten tarlada *oynaş*yorduk. Beni omuzlarımdan yakaladı. *Altına aldı.* Sıktı, sıktı. İşte ne olduysa, o zaman oldu.” (YKK-Y)

+la aralarından su sızma- (samimi arkadaş olmak)

“Scott Fitzgerald ile Ernest Hemingway'in bu dönemde palazlanan arkadaşlıkları edebiyat tarihçilerinin en çok merak ettikleri konular arasında. Bir müddet *aralarından su sızmadı* bu müthiş ikilinin.” (EŞ-SS)

4.1.4.2. Karşılıklı Yapma İfadeli Özne ve ol- Fiili

Sözlüksel olarak karşılıklı eylem adı (muharebe, pazarlık, kavga vd.) belirten özneler, “ol-” fiilinin yüklem olduğu cümlelerde sözlüksel olarak işteş çatı oluşturmaktadır.

“Bilmem ki anne, gene o Fahri'yle *randevusu olmasın?*” (PS-SK)

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada TT.'de işteş çatı, bütünceden hareketle incelenmiştir. Bütünceden yüzey veya mantıksal yapıdaki işteş çatılı cümleler tespit edilmiş, bu cümlelerden hareketle işteş çatı oluşturan yapılar ve alanyazında tespit edilen işteşlik işlevleri ortaya çıkartılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda maddeler hâlinde belirtilmiştir.

1. Bulgulardan hareketle TT.'de işteş çatı oluşturan yapılar *biçim birimsel*, *biçim-söz dizimsel*, *söz dizimsel* ve *sözlüksel* olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada diğer araştırmacıların *biçimsel* veya *morfolojik* dedikleri çatı ikiye ayrılmıştır. Eklendiği fiilde yalnızca biçimsel değişiklik meydana getiren yapılar *biçim birimsel*, biçimsel değişikliğin yanı sıra sözdizimini de değiştiren yapılar ise *biçim-söz dizimsel* olarak ayrılmıştır.

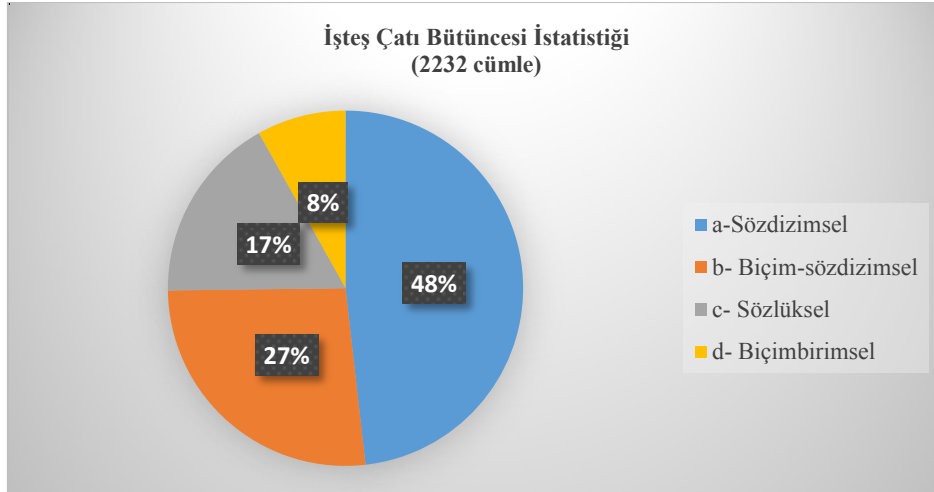
2. Geleneksel dil bilgisine göre Türkçede çatı biçim birimseldir, ancak bütünceden elde edilen istatistiki sonuca göre söz dizimsel yapı ile oluşturulmuş işteş çatılı cümle sayısı biçim birimsel olandan daha fazladır. Toplam 2232 cümlelerin 1076'sı söz dizimsel, 595'i biçim-söz dizimsel, 380'i sözlüksel ve 181'i de biçim birimsel işteş çatılı cümledir. Geleneksel dil

bilgisi kitaplarında çatı konusu yalnızca biçimsel açıdan ele alınmıştır, oysa bütünceden elde edilen istatistiki sonuca göre işteş çatı % 48'lik oranla söz dizimsel yapılarla kurulmaktadır. Demircan (2003) ve Kara (2014) da geleneksel dil bilgisine aykırı olarak Türkçede asıl çatı işaretleyicisinin biçim birimsel işaretleyici değil, söz dizimsel işaretleyici olduğu kanaatindedirler.

Aşağıda bütünceden elde edilen işteş çatı oluşturan yapıların toplam cümle sayısına oranı en fazla olandan en az olana doğru sıralanmış ve sonuçlar grafik üzerinde gösterilmiştir.

a- Söz dizimsel işteş cümle (1076)	% 48,2
b- Biçim-söz dizimsel işteş cümle (595)	% 26,6
c- Sözlüksel işteş cümle (380)	% 17,1
d- Biçim birimsel işteş cümle (181)	% 8,1

Tablo 2: İşteş çatı bütüncesi istatistiği.

3. Tespit edilen işteş çatı işlevleri şunlardır: *karşılıklı yapma, birlikte yapma, hem birlikte hem karşılıklı yapma, hem araç hem birliktelik, hem ortaklaşma hem oluş, gizli ortaklaşma, oluş, yarışma, yineleme ve pekiştirme, aşama aşama, amaç ve çaba, başlangıç veya bitiş.*

Bulgularda biçim birimsel, biçim-söz dizimsel, söz dizimsel ve sözlüksel yapılarda tespit edilen 2232 cümle, işteş çatı oluşturan yapılara göre tasnif edilmiştir. Cümlelerde en çok görülen iki işlev karşılıklı ve birlikte yapma işlevidir. Buna göre karşılıklı yapma işlevi 190, birlikte yapma işlevi 121 kez kullanılmıştır. Toplam 318 işlev içerisinde karşılıklı yapma işlevinin % 62,8 (190), birlikte yapma işlevinin % 37,2 (121) olduğu görülmüştür. Söz dizimsel işteş çatılardaki zarf ve nesne ile oluşturulmuş işteş çatılar haricinde bütün başlıklarda karşılıklı

yapma işlevinin birlikte yapma işlevinden daha çok olduğu görülmüştür. Aşağıda karşılıklı ve birlikte yapma işlevlerinin çatılara göre dağılımı verilmiştir:

1- Biçim birimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar	: 16
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar	: 10
2- Biçim-söz dizimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar	: 62
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar	: 24
3- Söz dizimsel Yapılarda İşteşlik İşlevleri	
Yüzey Yapıdaki Söz dizimsel işteşliklerde işlevler	
a- Zarf	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar	: 5
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar	: 40
b- Nesne	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne	: 5
- Birlikte Yapma İşlevli Nesne	: -
c- +e, +de, +den	
- Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri	: 10
- Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri	: 1
d- Sıralı Cümle	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle	: 10
- Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle	: 5
Mantıksal Yapıdaki Söz dizimsel işteşliklerde işlevler	
a- Zarf	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Zarflar	: 3
- Birlikte Yapma İşlevli Zarflar	: 8
b- Nesne	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Nesne	: -
- Birlikte Yapma İşlevli Nesne	: 1
c- +e, +de, +den	
- Karşılıklı Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri	: 1
- Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den Tümleçleri	: -
d- Sıralı Cümle	
- Karşılıklı Yapma İşlevli Sıralı Cümle	: 10
- Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümle	: 5

Sözlüksel işteşliklerde işlevler

a- Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

- Karşılıklı Yapma İşlevli : 9
- Birlikte Yapma İşlevli : 5

b- Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler

- Yardımcı Birleşik Fiilli İşteşlikler
 - Karşılıklı Yapma İşlevli : 32
 - Birlikte Yapma İşlevli : 11
- Deyimler ve Kalıplaşmış İfadelerle Sözlüksel İşteşlikler
 - Karşılıklı Yapma İşlevli : 43
 - Birlikte Yapma İşlevli : 11

4. İşteş çatı eklerinden $-(I\dot{s})-$, yalnızca fiil köklerine ve isimlerden türeyen fiil gövdelerine “*bak-tış-*, *selam+la-ş-*” gelir, $+{I\dot{A}\dot{s}}-$ eki ise yalnızca biçim birimsel işteşliklerde isimlere eklenmektedir. İşteş çatının biçim birimsel ve biçim-söz dizimsel işaretleyicisi aslında $-(I\dot{s})-$ ekidir (*koşuş-*), ancak bu ekin yanı sıra aslen dönüşlülük işaretleyicisi olan $-(I\dot{n})-$ (*evlen-*), aslen ettirgenlik işaretleyicisi olan $-(I\dot{t})-$ (*kaynat-*) ve aslen edilgenlik işaretleyicisi olan $-(I\dot{l})-$ eklerinin de (*yığıl-*) işteş çatı işaretleyicisi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre biçim birimsel işaretleyici olarak $-(I\dot{s})-$, $+{I\dot{A}\dot{n}}-$, $-(I\dot{t})-$ ve $-(I\dot{l})-$ eklerinin 10 farklı fiil ile kullanıldığı, $+{I\dot{A}\dot{s}}-$ ekinin de isimlere gelerek 13 farklı fiille işteş çatı oluşturduğu tespit edilmiştir. Eklere göre kaç farklı fiil kullanıldığı aşağıya çıkartılmıştır:

- $+{I\dot{A}\dot{s}}-$: 13 (birleş-, bütünleş-, çiftleş-, dertleş-, haberleş-, helalles-, halleş-, mektuplaş-, paylaş-, sözleş-, şakalaş-, uzlaş-, vedalaş-)
- $-(I\dot{s})-$: 6 (kaynaş-, ötüş-, uçuş-, uyuş-, üşüş-, yığılış-)
- $+{I\dot{A}\dot{n}}-$: 2 (evlen-, öbeklen-)
- $-(I\dot{t})-$: 1 (kaynat-)
- $-(I\dot{l})-$: 1 (dağıl-)

Bulgulardan elde edilen verilere göre biçim-söz dizimsel işaretleyici olarak $-(I\dot{s})-$, $-(I\dot{n})-$, ve $-(I\dot{l})-$ eklerinin 64 farklı fiil ile işteş çatı kurduğu tespit edilmiştir. Eklere göre kaç farklı fiil kullanıldığı aşağıya çıkartılmıştır:

- $-(I\dot{s})-$: 53 (ağlaş-, anlaş-, bağrış-, bakış- vd.)
- $-(I\dot{n})-$: 7 (boşan-, geçin-, kümelen-, nişanlan-, örgütlen-, sıralan-, toplan-)
- $-(I\dot{l})-$: 4 (dizil-, dökül-, takıl-, yığıl-)

5. Söz dizimsel işteş çatı işaretleyicilerinin yüzey yapıda bazı tümleçlerle “birbiri, karşılıklı, hep birlikte vd.” ortaya çıktığı, mantıksal yapıda ise bu tümleçlerin düşmesiyle “Ø” ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre 89 farklı söz dizimsel işaretleyici kullanıldığı tespit edilmiş, verilere göre kaç çeşit söz dizimsel işaretleyicili cümle kullanıldığı istatistiki olarak aşağıya çıkartılmıştır:

a- Yüzey Yapıdaki Söz dizimsel İşteşlik İşaretleyicileri

Zarf tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 40 (*arka arkaya, aynı anda, beraber, bir arada* vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 5 (*birbirlerine karşı, iki başımıza, karşılıklı* vd.)

Nesne

Birlikte Yapma İşlevli Nesne : 5 (*birbirlerini, birbirimizi, birbirini* vd.)

+e, +de, +den tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 1 (*hep bir yana*)

KarşılıklıYapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 10 (*birbiri üstüne, birbiri hakkında, birbirimizden* vd.)

Sıralı Cümleler

Birlikte Yapma İşlevli Sıralı Cümleler : 5 (*ne ... o / ne ...o, ne ... ben / ne ...o* vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Sıralı Cümleler : 10 (*onun...ona / onun...ona* vd.)

b- Mantıksal Yapıdaki Söz dizimsel İşteşlik İşaretleyicileri

Zarf tümleçleri

Birlikte Yapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 8 (*başbaşa, birlikte, ikisi ikisi birlikte* vd.)

KarşılıklıYapma İşlevli Zarf Tümleçleri : 3 (*birbirlerine, birbirleriyle, karşılıklı*)

Nesne

Birlikte Yapma İşlevli Nesne : 1 (*hepsini*)

+e, +de, +den tümleçleri

KarşılıklıYapma İşlevli +e, +de, +den tümleçleri : 1 (*birbirimizden*)

6. Sözlüksel işteş çatı işaretleyicilerinin cümlede yüzeysel bir işaretleyici taşımadığı, bunun yerine yüklem sözlüksel olarak işteş çatıyı işaretlediği görülmektedir. Bulgulardan elde edilen verilere göre 111 farklı sözlüksel işaretleyici kullanıldığı tespit edilmiş, verilere göre kaç çeşit sözlüksel işaretleyicili cümle kullanıldığı istatistiksel olarak aşağıya çıkartılmıştır:

Sözlüksel İşteşlikler

1- Yüklem

- a- Basit Fiilli Sözlüksel İşteşlikler : 14 (*al-, açıl-, ayrıl- vd.*)
- b- Birleşik Fiilli Sözlüksel İşteşlikler :
- Yardımcı Fiiller Kurulan Sözlüksel İşteşlikler : 43 (*ahbaplık et-, anlaşma yap-, arkadaşlık kur- vd.*)
- Deyim ve Kalıplaşmış İfadelerle Kurulan Sözlüksel İşteşlikler : 54 (*bahse gir-, başbaşa kal-, bir araya gel- vd.*)

- 2- Özne :13 (*bağrışma çığışma ol-, muharebe ol- vd.*)

7. Bütüncede sıkça geçen bazı söz dizimsel işteşlik işaretleyicileri (*birlikte, beraber, karşılıklı* vd.) ile ilgili dikkat çekici istatistiksel veriler aşağıya çıkartılmıştır.

beraber: 47 kez kullanılmış, 41 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 5 tanesi işaretleyici alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 1 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almış.

birlikte: 69 kez kullanılmış, 68 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almış.

hep birden: 6 kez kullanılmış, 3 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi işaretleyici alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 2 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almış.

hep beraber: 4 kez kullanılmış, tamamı yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiille kullanılmış.

el ele: 10 kez kullanılmış, 5 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 5 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

yan yana: 26 kez kullanılmış, 22 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 3 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerine: 48 kez kullanılmış, 28 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 12 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 8 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerini: 28 kez kullanılmış, 21 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 7 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil.

birbirini: 9 kez kullanılmış, 8 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil.

birbirinden: 8 kez kullanılmış, 6 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 1 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

birbirlerinden: 4 kez kullanılmış, 3 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

karşılıklı: 14 kez kullanılmış, 9 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 2 tanesi işaretleyici alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiil, 3 tanesi hem söz dizimsel hem biçim birimsel işaretleyici almıştır.

karşı karşıya: 15 kez kullanılmış, 14 tanesi yüklemde işteşlik işaretleyicisi almayan fiil, 1 tanesi işaretleyici alabilen, ancak işteşlik işaretleyicisi almamış fiildir.

Söz dizimsel işaretleyici alan 288 cümleden 232'si işteşlik işaretleyicisi almayan fiillerle kurulmuş, 32 cümlede ise fiil biçim birimsel işteşlik işaretleyicisi alabileceği hâlde cümlede söz dizimsel işteşlik işaretleyicisi olduğu için biçim birimsel bir işaretleyiciye gerek duyulmamıştır. Bu durumda söz dizimsel işaretleyicinin bulunduğu 288 cümlelerin 264'ü biçim birimsel işaretleyici almamıştır, bu da toplam cümle içerisinde % 92'sinin yalnızca söz dizimsel işaretleyici aldığını göstermektedir.

Söz dizimsel işteşlik işaretleyicili toplam 288 cümleden 24'ü hem söz dizimsel hem de biçim birimsel işaretleyici almış, bu tip cümlelerin toplam cümleye oranı ise % 8'dir. Bu verilere göre Türkçede söz dizimsel işaretleyicili cümlelerde % 92'lik oran ile ikinci bir işaretleyiciye gerek duyulmadığı görülmektedir. Aşağıdaki cümlede hem söz dizimsel işaretleyici (*birbirlerine*) hem de biçim birimsel işaretleyici (*kavuş-*) kullanılmıştır.

Recep hep onu orada beklerdi. Koştu. Recep de ayağa kalkıp ona doğru koştu. Aralığın ucunda *birbirlerine kavuştular*. (YK-YDGB)

8. Bütünceden elde edilen çift işaretleyicili işteş cümlelerde işaretleyicilerin birisi gerçek işteşlik işaretleyicisi olarak kullanılmakta, diğer(ler)i ise pekiştirme görevi yapmaktadır. Bütüncedeki toplam 2232 cümlelerin 21'i (% 0.90) birden fazla işteş çatı işaretleyicisi almıştır. Bu tür cümlelerin 19'u biçim birimsel işaretleyiciyi gerçek işteşlik işaretleyicisi olarak almış, söz dizimsel işaretleyiciyi ise pekiştirme görevli olarak almıştır.

“Uzak bir mahalleden bir iki köpek *karşılıklı havlaştılar* ve yeniden sessizlik başladı. (OP-YH)”

İkiden fazla işteşlik işaretleyicisi olan cümleye oldukça az rastlanmıştır. Örneğin aşağıdaki sıralı cümlede beş işteşlik işaretleyicisi görülmektedir. Asıl işteşlik işaretleyicisi “*dizil-*” ve dört pekiştirme işlevli söz dizimsel işaretleyici “*sıra sıra*”, “*tespîh taneleri gibi*”, “*yan yana*”, “*sabır sabır*” görülmektedir.

Şimdiden *dizilmiş* balıkçılar *sıra sıra*. *Tespîh taneleri gibi yan yana*, *sabır sabır*. Bekliyorlar oltalarına takılacak irili ufaklı balıkları. Tuhaf şey; hem güneş var gökyüzünde hem de dolunaya öykünen bir ay. (EŞ-SS)

Kaynaklar

- BAŞDAŞ, C. (2006). “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri- 26-27 Eylül 2006*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 400-406.
- BOZ, E. (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, Gazi Kitapevi, Ankara.
- BOZ, E. (2014). “Türkiye Türkçesinde -{İş}- Biçimbiriminin İşteşlik ve Türetimlik İşlevlerinin Birlikteliği Üzerine”, Türk Dil Kurumu Ekler Çalıştayı, Konya.
- BOZ, E. (2016). Türkçe Ek Tasnifinde İki Aykırı Yöntem: İndirgeyici ve Çoğaltıcı Tasnif. *Türk Dilinde Eklerin Sınıflandırılması Sempozyumu*, İstanbul.
- DELİCE, H. İ. (2000). "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* Aralık 24. Sayı, Sivas.
- DEMİRCAN, Ö. (2003), *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayınevi.
- EMRE, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi, Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- GENCAN, T. N. (2001). *Dil bilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- GÜLSEVİN, G. (2004). “Türkçede ‘Sıra Dışı’ Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 1267-1284.
- GRUNINA, E. A. (1997). “Fiil Çatısı Üzerine”, *-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 195-213.
- KARA, F. (2014) “Çatı Kavramı İçinde Sıfır (/ø/) Biçim Birimi” *Türk Dil Bilgisi Toplantıları-II Türkiye Türkçesi: Ses ve Şekil Bilgisi Sempozyumu*, Konya.
- KARAAĞAÇ G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, L. (2015). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- LÜBİMOV, K. (1967). “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller” *Türk Dili*, C. 13, S. 147, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 150-155.
- ÖZMEN, M. (2014). “Reciprocity in Turkish/Türkçede İşteşlik” *Discussions on Turkology*, Warsaw.
- ŞÇERBAK, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler*, (Çev. Yakup Karasoy vd.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,
- TERBİSH, B. (2006). *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- TURAN, Z. (2007), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?, *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24-29 Eylül 2000*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 1835-1844.
- ÜSTÜNOVA, K. (2012). “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?” *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 7/12 Spring 2012, ss. 7-14.
- YILMAZ, S. (2013). “Gösterenleri Aynı Gösterilenleri Farklı Fiillere Yönelik Bir İnceleme” *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 8/1 Winter 2013, ss. 2875-2894.